

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**VII Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвяченої 65-й річниці від дня народження
Миколи Борисовича Петрова (1952-2008)
та 110-й річниці від дня народження
Олега Ольжича (Олега Олександровича Кандиби) (1907-1944)**

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 13 від 19.09.2017 р.)*

Рецензенти:

- О. М. Титова**, кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, вчений секретар УТОПІК, доцент Київського національного університету культури і мистецтв, вчений секретар Українського комітету ICOMOS, Заслужений працівник культури України
- С. В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею
- Л. І. Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- О. О. Заремба**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)
- І. О. Старенький**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, провідний науковий співробітник
- П. А. Болтанюк**, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, завідувач сектору «Музей старожитностей»
- А. Ф. Гуцал**, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Б. Комарницький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України
- О. Л. Баженів**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Д. Могилів**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- Б. С. Строцький**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
- А. Б. Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

А 87 **«Археологія & Фортифікація України»**. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – 400 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

МИКОЛА БОРИСОВИЧ ПЕТРОВ
(1952-2008)

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ
(Олег Александрович Кандиба)
(1907-1944)

**Поважна мова врочистих вітрин.
Уривчасті передвіку аннали.
– Ми жали хліб. Ми вигадали млин.
Ми знали мідь. Ми завжди воювали.**

**– Мене забито в чесному бою,
Поховано дбайливою сім'єю.
Як не стояти так, як я стою
В просторій залі мудрого музею?**

**Так виразно ввижається мені
Палючими безсонними ночами:
Я жив колись в простому курені
Над озером з ясними берегами.**

***Олег Ольжич
1933 р.***

ЗМІСТ

Секція 1. Микола Борисович Петров – дослідник Кам’янецьчини. Олег Ольжич – український археолог, поет, політичний діяч	9
Біляєва С. Біля початків комплексного вивчення історичної топографії Кам’янця-Подільського: з розробок М. Б. Петрова.....	9
Мезенцева І. Олег Кандиба. Життя як полум’я.....	13
Дзісяк Я. Соціокультурний аспект полігранності особистості Олега Ольжича	19
 Секція 2. Давня археологія України.....	26
Якубенко О. Трипільська антропоморфна пластика з Тернопільщини (із зібрання Національного музею історії України)	26
Тетеря Д., Прядко О. Нове поселення трипільської культури на Переяславському Лівобережжі.....	33
Болтанюк П., Гуцал А., Левінзон Є. Результати розвідки на багатошаровому поселенні в с. Сокіл.....	39
Старенький І, Шпаковський С., Зайшлюк Я. Трипільське поселення с. Жванець Кам’янець-Подільського району, епонімна пам’ятка археології – номінант на занесення до попереднього списку об’єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	45
Бузян Г., Білоусько В. Пам’ятка трипільської культури Жванець-Щовб: матеріали досліджень 1977-1978 рр.	55
Добрянський В. Пам’ятка касперівської локальної групи етапу СІ культури Трипілля-Кукутень поблизу села Бедриківці над Дністром	63
Могилов О. Могила скіфського воїна з Світловодська.....	68
Пеляшенко К. Про деякі особливості планування городищ скіфського часу в Дніпро-Донецькому лісостепу.....	73
Захар’єв В. Знахідка з-під с. Ілятка у межириччі Південного Бугу та Ікви – найсхідніше на сьогодні поховання пшеворської культури України (попередня публікація матеріалів).....	80
Вакуленко Л. Три могильники культури карпатських курганів на лівобережжі р. Прут	83
Юрченко О. До археологічної карти долини р. Броварка на Переяславщині за ранньослов’янської доби.....	89
 Секція 3. Середньовічна археологія України	100
Калініченко В., Пивоваров С. Кінська решма з Рухотинського городища (уроч. Корнешти).....	100
Петраускас А., Хададова М. Питання дослідження древлянського колодязя в Олевську.....	104
Парфенюк Л. Дитинець у Пересопниці: до питання локалізації літописного міста.....	107
Прядко О. Давньоруські пам’ятки с. Хоцьки на Переяславщині	111
Дідух Л. Зміювик з Волині в колекції НМІУ.....	119
Осипенко М. До питання атрибуції трійників-розподільників золотоординського часу	124
Прохненко І. Питання хронології Середнянського замку	131
Коротя О. Майдани поблизу с. Залатиха.....	137
Ільків М. Порцеляновий посуд у стилі Батавія з Хотинської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2013-2017 рр.).....	141

Старенький І. Комплекс матеріалів з археологічних досліджень по вулиці Зарванській, 7/1 у Кам'янці-Подільському	145
--	-----

Секція 4. Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.	157
Лук'янченко В. Бійниці на оборонних спорудах стародавнього Києва	157
Майор Р. Кам'янець-Подільський замок у середині XIV – першій третині XV ст.: гіпотетична реконструкція.....	162
Хоптяр А. Башти Кам'янецького замку кінця XV – першої третини XVI ст.: проблема датування.....	170
Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці (за матеріалами середньовічних зображень міста)	175
Стецюк В. Оборонні синагоги Поділля XVI-XVIII ст.: проблеми типології і тактики	178
Оконченко О., Оконченко І. Оборонне значення фортифікацій замків Західної України в контексті класифікаційного поділу прийнятого у XVII столітті.....	183
Сокирко О. Тактика артилерії козацького війська при облозі й обороні міст другої половини XVII – початку XVIII ст.....	188
Брегін О. Історико-краєзнавча характеристика Окопів святої Трійці як видатної пам'ятки фортифікаційного зодчества України	194
Сандуляк В. Передумови будівництва Турецької фортеці в Хотині в 1713-1718 роках	199
Позняков Д. Хотин та Хотинська фортеця на планах європейських картографів XVIII століття.....	204
Гурська К. Замки і фортеці на території Кам'янець-Подільського району	214
Вельгій М. Червогородський замок – видатна архітектурна пам'ятка України.....	221

Секція 5. Еволюція фортифікації XIX-XX ст.	225
Дацюк О. Мости Київської фортеці.....	225
Кузяк А. Капониры Бобруйской крепости	229
Кузяк А. Артиллерия Новой Печерской крепости	233
Сезин Д., Сезин С. История Кременчугского артиллерийского склада.....	243
Ющенко М. Еволюція структури укріплених районів СРСР на прикладі УР-ів КОВО в 1928-1941рр.	249
В'ялець А. Мінні споруди Могилів-Ямпільського укріпленого району	257
Зимницький П. Легкі споруди лінії Арпада.....	265
Швачко А. Залізобетонні укриття ставки Гітлера «Вєрвольф» в Україні	271

Секція 6. Пам'ятки військового зодчества сьогодні. Проблеми збереження, реставрації та музеєфікації фортифікаційних споруд.	
Використання в туристичній діяльності об'єктів фортифікації	275
Кулішова А., Пагор В. Дослідження та реставрація комплексу споруд Польської брами XV-XVI ст. в Кам'янці-Подільському	275
Мельничук К. Сучасний стан і перспективи розвитку замків України, як туристичних об'єктів (на прикладі Кам'янець-Подільського замку)	281
Федорів Т. Чортківський замок у контексті діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства	285

Секція 7. Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень	288
Баженов Л., Баженов О. Етапи складання і видання археологічних карт Поділля і Південно-Східної Волині (XIX – початок XXI ст.)	288
Мазуранчик З. Роль археологічних досліджень у вивченні історії літописного Збаража	295
Маярчак С. Висвітлення археології Хмельниччини у центральних наукових періодичних виданнях незалежної України	299
Смірнова С. Колекція ідолів Музею старожитностей. Історіографія досліджень	307
Сорокіна С., Безкоровайна Ю. Археологічна експозиція Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938-1941 рр.)	316
Сорокіна С., Завальна О. Радієвська Т. Каталог графа О. О. Бобринського як джерело дослідження походження археологічних колекцій у зібранні Національного музею історії України	329
Терський С. Археологічні дослідження Львівського історичного музею у Львові та околиці (роботи 1995-2006 рр.)	336
Терський С., Савченко О. Пам'ятки доби Галицько-Волинського князівства: проблеми консервації та збереження на сучасному етапі	340
Трембіцький А. Ярослав Пастернак (*1892 – †1969) – автор монументальної праці «Археологія України» (до 125 річчя від дня народження)	343
Ганусевич Н. Фортифікації Микулинецького замку через призму історіографічних та археологічних досліджень	352
Секція 8. Нумізматика. Боністика	359
Ляшко Ю. Античні монети з берега річки Тясмин	359
Бакалець О., Пінкевич О. Грошовий обіг на Поділлі у XVI ст. (за скарбовими джерелами)	362
Зразюк З. Діяльність Київського нумізматичного товариства у XIX – поч. XX ст.	380
Карбовська Ж. Пам'ятні монети України серії «Відродження української державності» (з колекції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника)	386
Родіонова О. Історія надходження грошового знаку «Марка в Америці» Російсько-американської компанії до збірки боністики НМІУ	390
Савіцька Н. Грошова одиниця Туреччини – турецька ліра XX-XXI ст. (з колекції фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника)	395

Микола Ільків,
кандидат історичних наук,
директор Чернівецької філії «ОАСУ»
Інституту археології НАН України

ПОРЦЕЛЯНОВИЙ ПОСУД У СТИЛІ БАТАВІЯ З ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2013-2017 РР.)

Під час археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2013-2017 рр. виявлено фрагменти порцелянового посуду, у т.ч. чаш із поливою коричневих відтінків ззовні та кобальтовим підполив'яним розписом на внутрішній поверхні. Його атрибутовано як китайську порцеляну кінця XVII – XVIII ст. у стилі Батавія чи «кава з молоком», наслідування якій простежено серед малоазійських напівфаянсів. Виділений фарфор пов'язаний з турецьким періодом у минулому фортеці, тобто не раніше 1715 р.

Ключові слова: Хотинська фортеця, порцеляновий посуд, стиль Батавія, *café au lait*, турецьке наслідування, напівфаянс.

Порцеляна – яскрава складова матеріальної культури епохи Середньовіччя та Нового часу. Винайдена у Китаї в VI-VII ст., вона поступово стала предметом розкоші, престижу, маркером статусу на Близькому Сході, в Європі, на території Африки й серед населення Нового Світу. Традиція використання і секрети виготовлення порцеляни проникли в Корею та Японію, а впродовж XVIII ст. її продукування налагодилося в країнах Європи. Тим не менше вироби далекосхідного походження продовжували користуватися попитом, вирізняючись особливою якістю та вишуканістю.

Серед археологічного матеріалу порцеляна слугує хорошим хронологічним індикатором, показником рівня соціально-економічного розвитку та напрямків міжкультурних взаємин. На території сучасної України знахідки порцелянового посуду раннього нового часу відомі з розкопок Очакова [1; 2, с. 242, рис. 182], Перекопу [3], Бахчисараю [6, с. 354], Білгорода-Дністровського [2, с. 232, рис. 120-124], Самарі – Богородицької фортеці [8, с. 98-103, табл. 9-10] тощо. Однак у вітчизняній історіографії вивчення цієї категорії археологічного матеріалу перебуває тільки на початковому етапі. Практично відсутня культурно-хронологічна атрибуція порцеляни за технікою і стилем виконання, родинами (сімействами), місцем і вузькою хронологією виробництва, функціональним призначенням, що принципово зменшує її інформативний потенціал як історичного джерела. У зв'язку з цим введення до наукового обігу нових матеріалів з їх попереднім аналізом залишається особливо актуальним.

Репрезентативна колекція фрагментів посуду з порцеляни походить з матеріалів археологічних досліджень на території Хотинської фортеці, у т.ч. й протягом 2013-2017 рр. Попередньо можна виділити далекосхідну продукцію в стилях Батавія та Імарі, у техніці «пудрового кобальту», у найбільш традиційній синьо-білій палітрі, а також вироби окремих європейських центрів (Мейсен, Фолькштетт-Рудольштадт, Німфенбург) у вигляді чаш і блюдець для споживання чаю або кави та вина.

Порівняно впевнено, незважаючи на сильну фрагментованість знахідок, можна ідентифікувати китайську порцеляну в стилі Батавія. До цієї групи віднесено шість одиниць, п'ять з яких представляють, очевидно, фрагменти чаш-піал. Це тонкостінні (1,5-3 мм.) посудини з якісної склоподібної порцеляни, що просвічується. Найбільш повно (близько 1/3) збереглася чаша з півсферичним корпусом, ледь розхиленими назовні й прямими вінцями та денцем на піддоні (рис. 1, 1). Зовнішня поверхня виробу рівномірно й однотонно покрита поливою кофейно-коричневого відтінку. Зсередини попід вінцями підполив'яним синім розписом нанесено горизонтальний поясок у техніці перехресного штрихування (*criss-cross hatching lines technique*) чи перехресно заштрихованих трикутників (*imbricated triangle borders*), що нагадують «паркетний» орнамент. На денці присутнє клеймо у вигляді подвійного кола синього кольору. Діаметр вінець чаші становить 7,5 см; висота – 4,7 см; діаметр денця – 3,3 см.

Фрагмент ще однієї піали зовні покритий гірчично-коричневою поливою, а зсередини прикрашений кобальтовим рослинним розписом між трьома горизонтальними лініями (рис. 1, 2). Третя знахідка у вигляді денця й придонної частини як ззовні, так і зсередини покрита червоно-коричневою поливою, близькою до відомого під назвою «бичача кров» відтінку (рис. 1, 3). Останній, шостий, фрагмент, одна із площин якого – коричнева, з огляду на подвійний вигин профілю й значно більшу товщину стінки (3-5 мм) належав більшій посудині, можливо, на зразок вази або чайника (рис. 1, 6).

Порцеляновий посуд, переважно чаші та блюдця, покритий ззовні коричневою поливою різних відтінків, а зсередини прикрашений рослинним або/та геометричним орнаментом синього кольору, виокремлюють у стиль Батавія. Він виготовлявся у Китаї в м. Цзіндечжень – знаменитому гончарному центрі в провінції Цзянсі – наприкінці XVII – у XVIII ст., насамперед за правління імператорів маньчжурської династії Цін – Кансі (1661-1722) та Юнчжена (1722-1735) [11]. Продукція була розрахована переважно для експорту на європейський ринок, де вона користувалася особливим попитом протягом 1670-1730 рр. Особливо популярною такого стилю порцеляна була в Голландії, її нерідко зображали на художніх полотнах (наприклад, рис. 2). Саме Голландська Ост-Індська компанія налагодила масовий імпорт порцеляни в Європу, заснувавши портове укріплене місто Батавію (сучасна Джакарта) на о. Ява для контролю над транзитною торгівлею з країнами Далекого Сходу та Південно-Східної Азії [14, р. 55-56]. За назвою цього пункту й отримав найменування відповідний стиль виконання китайської порцеляни, відомий також за характерними відтінками поливи як «кава з молоком» (*café au lait*), «кава», «капучіно», «шоколад», «чайний пил», «мертвий лист», «каштан», «коричнева бронза», «старе золото», «замша» й ін. [13, р. 242; 11].

Археологічні знахідки порцеляни «кава з молоком» відомі на багатьох поселенських пам'ятках, а також серед місць корабельних катастроф кінця XVII – XVIII ст. у різних частинах світу. Приміром, коричневі ззовні чаші та блюдця, прикрашені по внутрішньому периметру вінець кобальтовим «паркетним» орнаментом, на зразок першої з описаних знахідок у Хотинській фортеці, походять з пам'ятки Блаугоф у Фландрії [9, р. 269, fig. 3; р. 272, fig. 5A, 1-8; 279, fig. 16]. Таке ж поєднання оздоблення відоме на виробках із приватних зібрань [10, р. 70]. Орнаментальні пояски у вигляді перехресно заштрихованих трикутників зафіксовані уже за часів правління династії Юань, але особливо часто трапляються на виробках середини XVII – середини XVIII ст. Дуже широку хронологію в межах періоду правління династій Мін та Цін, а також значні масштаби використання на великому асортименті посуду мають клейма у вигляді подвійного кола на денці, які могли використовуватися самостійно або ж містити всередині певні знаки чи ієрогліфи [12, р. 79, 81, 82, 84, 90, 94-100, 102-106, 108, 112-115, 117, 118, 122, 134, 135].

Археологічний контекст знахідок із Хотинської фортеці наступний: три фрагменти чаш походять з культурних нашарувань Привратного (прибамного) двору Хотинського замку й можуть датуватися в межах XVIII ст. (не раніше 1715 р.) [7, 216-217, рис. 1, 9]; два екземпляри порцеляни виявлено в заповненні заглибленого об'єкту, очевидно, турецького, в південній частині Нової фортеці [4, с. 174]; один товстостінний фрагмент знайдено серед підйомного матеріалу з розмитих культурних нашарувань на березі р. Дністер. Таким чином, попередньо можна пов'язувати появу китайської порцеляни в стилі Батавія, принаймні частково, з турецьким періодом в історії Хотинської фортеці – з невеликими перервами 1715-1806 рр. Опосередковано це підтверджується також наявністю численних знахідок турецьких напівфаянсових чаш і блюдець, виготовлених, очевидно, в м. Кютах'я, які імітують китайські зразки. Так, малоазійські напівфаянси з Хотинської фортеці нерідко виконані в характерній синьо-білій палітрі з кобальтовим рослинно-геометричним розписом, прикрашені типовими для далекосхідних виробів «китайськими хмарками», «гратчастим» орнаментом тощо. Більше того, на чотирьох фрагментах від трьох піал зовнішня площа забарвлена у коричневий колір, а на внутрішній – нанесено рослинний або/та геометричний орнамент синім кобальтом, у т. ч. у техніці перехресного штрихування (рис. 3, 1-3). Раніше, з огляду на аналогії порцеляни з Самарі – Богородицької фортеці та їх атрибуцію [8, с. 100, табл. 9, 8-9], ці напівфаянси з Хотина розглядалися як турецьке наслідування чи підробки західноєвропейських зразків [7, с. 217]. Однак, очевидно, що стосовно знахідок з Хотинської фортеці варто вести мову про китайський порцеляновий імпорт у стилі Батавія та його малоазійське наслідування у вигляді напівфаянсів. Не варто також остаточно відкидати ймовірність певного впливу західноєвропейських виробничих центрів, наприклад, Мейсену, продукція якого імітувала в т. ч. китайські взірці порцеляни «кава з молоком» (рис. 3, 4). Схожа ситуація фіксується на матеріалах з турецької фортеці Азак, де виділено китайські фарфорові чаші з коричневою поливою ззовні, а також їх наслідування у вигляді напівфаянсових посудин з такого ж стилю оздобу [5, с. 597, рис. 5, 17; 9, 17].

Отже, з-поміж порцелянового посуду серед матеріалів археологічних досліджень Хотинської фортеці присутня експортна китайська продукція для чайної (можливо, й кавової) церемонії в стилі Батавія, виготовлена, очевидно, в м. Цзіндечжень наприкінці XVII – у XVIII ст. Контекст знахідок, а також їх малоазійське наслідування дозволяють попередньо обмежити хронологічні межі цієї групи порцеляни турецьким періодом в історії фортеці, тобто не раніше 1715 р. Подальші археологічні дослідження, а також залучення вузькопрофільних фахівців з вивчення порцеляни дозволять доповнити інформацію про походження та хронологію фарфорового посуду в стилі Батавія з Хотина.

Список використаних джерел та літератури

1. Беляева С. А. Турецкая фаянсовая и фарфоровая посуда XVI-XVIII вв. из раскопок Очакова в 1994 году / С. А. Беляева, В. Н. Якубов // АДУ 1994-1996 рр. – К.: ПРАЙМ, 2000. – С. 7-8.
2. Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.) / Світлана Біляєва. – К.: Ун-т «Україна», 2012. – 524 с.
3. Бочаров С. Г. Археологические исследования Перекопской крепости, рва и вала в 2001 г. / С. Г. Бочаров // АБУ 2001-2002 рр. – К.: ІА НАН України; Шлях, 2003. – С. 14-15.
4. Буйновська Є. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2016 р. / Буйновська Єлизавета, Ільків Микола // Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.): матер. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016. – С. 170-178.
5. Гусач І. Р. Малоазійская поливная керамика XV-XVIII вв. из раскопок в турецкой крепости Азак / И. Р. Гусач // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. – Казань: Б.и.; Кишинев: Stratum Plus, Ун-т «Высшая антропологическая школа», 2017 – С. 581-600.
6. Ибрагимова А. Материальная культура Бахчисарайского ханского дворца (по итогам архитектурно-археологических исследований 2000-2012 гг.) / Алие Ибрагимова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Нікополь, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 335-359.
7. Ільків М. В. Дослідження Хотинської фортеці / М. В. Ільків, С. В. Пивоваров, Л. П. Михайлина, В. А. Калініченко // АДУ 2015. – К.: Стародавній Світ, 2016. – С. 216-217.
8. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, О. В. Харитонova. – Дніпропетровськ: Ліра, 2013. – Вип. 2. – 156 с.
9. Bruggeman J. Het porselein van het Blauwhof in Steendorp (Temse) / Jordi Bruggeman // Relicta. – 2015. – Vol. 12. – P. 267-282.
10. Chinese export art including the Sowell collection. Christie's. – New York, 2016. – Thursday 21 January. – 146 p.
11. Li B. «Batavian» style Chinese export porcelain: origins, recent finds and historic significance / Baoping Li // The Ca Mau shipwreck porcelain [1723-1735]. – Budapest: Magyar Indokina Tarsasag Kft., 2012. – P. 23-30.
12. Monkhouse C. A history and description of Chinese porcelain / Cosmo Monkhouse. – London: Cassell & Company Ltd., 1901. – 176 p.
13. Valenstein S. G. A handbook of Chinese ceramics / Suzanne G. Valenstein. – New York: The Metropolitan Museum of Art, 1989. – 332 p.
14. Żuchowska M. Sierra Leone, Banana Island offshore wreck expertise of pottery cargo and small finds / Marta Żuchowska // Preliminary Report of the diving expedition Sierra Leone 2012. – Sierra, 2013. – P. 55-63.

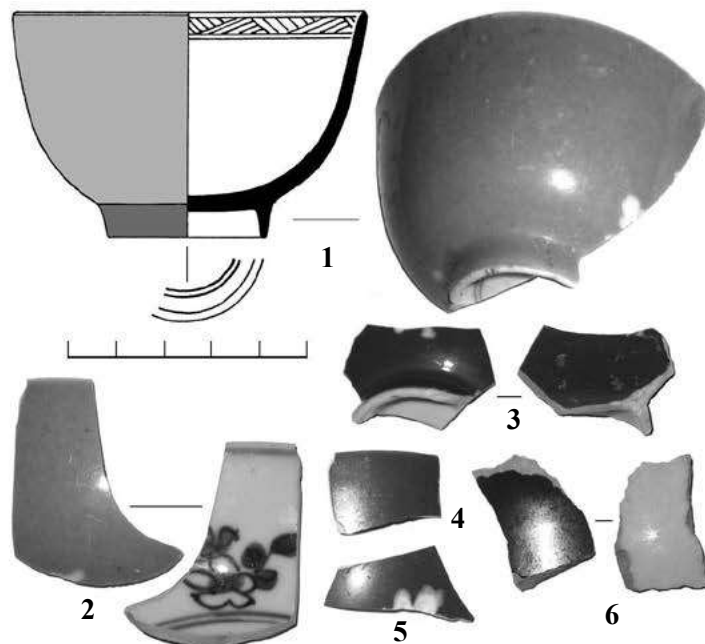

Рис. 1. Фрагменти порцелянового посуду в стилі Батавія з Хотинської фортеці.

Рис. 2. Порцеляновий сервіз на полотні Філіпа Мерсьє (1689-1760).

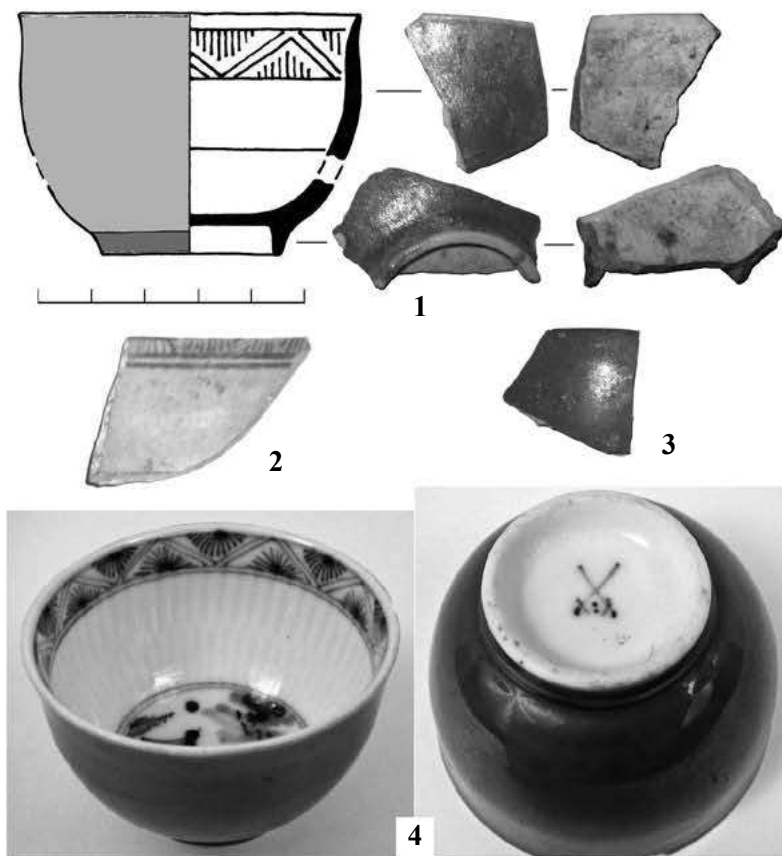

Рис. 3. Турецькі напівфаянси з Хотинської фортеці (1-3) та порцелянова чаша мейсенського виробництва (4).